

УДК 655.535:930.1

Олексій Ясь

КРИТИЧНИЙ МЕТОД ТА ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ АКАДЕМІЧНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Висвітлюється роль історико-філологічного (критичного) методу у формуванні та становленні академічної історіографії XIX ст. Розглядається внесок Б.Нібура, Л. фон Ранке та інших учених у поширенні інституту історичної критики. З'ясовується вплив їхніх наукових студій на російську та українську історичну науку.

Історіографія академічної доби сягає своїми вишками другої половини XVIII ст. Інколи хронологічне співвіднесення цієї дефініції в науці корегується ближче до межі XVIII–XIX ст. в залежності від соціокультурного середовища та етнонаціональних особливостей побутування історичної науки. Власне статус історії як академічної науки визначався кількома чинниками, які кардинально змінили умови продукування історичних знань: інститут історичної критики джерел, розробка проблем у новій предметній області, що виходила поза усталені межі класичної давнини та середньовіччя, необхідність модерної техніки впорядкування і викладу матеріалу, адекватної спершу конструкціям просвітницької, а пізніше концептам романтичної історіографії.

Означені фактори спричинилися до інституціональних змін, оскільки за новітніми вимогами продукування історії потребувало розгалуженої мережі архівів, бібліотек та університетів. Останні стали науково-освітніми центрами, які інтегрували тогочасні інтелектуальні вимоги до історіописання у процесі підготовки істориків. Серед цих вимог чільне місце належало критичному або історико-філологічному методу, який в XIX ст. став загальновизнаним стандартом опрацювання фактографічної бази наукових студій.

Хаос революцій та спустошливих європейських війн кінця XVIII – початку XIX ст. спричинив гостру реакцію суспільно-політичної та історичної думки супроти ідеології Просвітництва, яку звинувачували в тогочасних соціально-політичних і військових катаклізмах. Натомість поставали романтичні системи світобачення¹.

Пізнавальна ситуація початку XIX ст. вирізнялася інтелектуальними змаганнями між раціоналістичними канонами пізнього просвітництва й романтичними концептами, скерованими на пошук неповторних, унікальних і суперечливих явищ та фактів. Тому романтична історіографія розвивалася під знаком локальної предметизації історичної минувшини, що виявилася, за твердженням італійського історика Бенедетто Кроче, в «здатності до індивідуалізації, у сприйнятті конкретної особи, душевного стану, форми виразу ідей, різниці місця та часу...»².

Відтак, колорит місця та часу з виключною увагою до виявів «народного духу» став своєрідним девізом романтизму в історичній науці³. За афористичним виразом філософа Фрідріха фон Шеллінга, постійні метафізичні пошуки народного духу склали сутність тогочасної німецької науки⁴.

У широкому сенсі відбувалося виділення локальних об'єктів з цілісного історичного потоку. Останній розчленовувався на окремі утворення (державні інститути, право, міжнародні відносини, дипломатія, стани, культура, релігія, торгівля, господарська діяльність і т.п.), через які намагалися розгледіти та з'ясувати внутрішню сутність історичного руху. Наразі опрацювання великих обсягів фактографічного матеріалу стало пріоритетним завданням для більшості істориків⁵.

Зауважимо, що романтичні новації мали неабиякий вплив на історичну науку. Недаремно один із засновників неокантианства Вільгельм Віндельбанд патетично відзначав, що «плідні початки нової історичної науки походять від романтиків. Історія літератури, мистецтва, історія релігії, історія науки – всі вони, як і політична історія, виникли як наукові дисципліни

з цього джерела. Так для XIX ст. відкрилося нове царство наукової роботи»⁶.

Втім, історики-романтики не відмовилися від метаісторичних схем раціоналістичної історіографії. Натомість в їхніх універсальних концепціях історія народів-націй замінила історію царств та династій. Однак, відтепер вони вибудовувалися, принаймні, з кількох перспектив та різних масштабів. Зокрема, чільне місце відводилося регіональній проблематиці, містично-релігійній та морально-етичній мотивації творчості, контрастному висвітленню історичної дійсності, контраверсійному протиставленню яскравого, славетного минулого і сірої, похмурої, сповненої пересічних подій сучасності. Взагалі романтична історіографія не тільки впевнено засвоїла універсалістські вимоги доби раціоналізму та просвітництва, а й творчо переосмислила останні. Універсальність стала важливим компонентом і навіть метою історичних досліджень того часу⁷.

Саме на зламі двох епох європейської інтелектуальної історії, які інтегрували універсалізм і фактографізм у написанні історії й постали методичні новації в історіографії.

Критичний метод виник на інтелектуальному підмурку німецької історіографії XVIII – початку XIX ст. Його поява була підготовлена попереднім розвитком німецької історичної науки, передусім, її універсальним характером⁸. Мабуть, жодна із тогочасних національних історіографій не могла похвалитися такою величезною кількістю праць з всесвітньої історії, яка з'явилася на теренах німецької науки. Широкі територіальні та хронологічні межі студій німецьких істориків, з одного боку, породжували розмаїття та багатство проблем, а, з іншого, вимагали систематизації й упорядкування величезної маси фактографічного матеріалу. Відтак, встановлення ступеня вірогідності того чи іншого джерела перетворилося в актуальну й важливу дослідницьку проблему в повсякденній роботі вченого.

Наразі слід підкреслити, що в німецькій історіографії другої

половини XVIII – початку XIX ст. побутувала «залізна наполегливість та сувора пошана до факту»⁹. Іноді вона виглядала майже абсурдною, коли здавалося, що історики більше переймаються нагромадженням емпіричних відомостей, ніж їхньою подальшою обробкою та інтерпретацією. Невипадковою була й одна із провідних форм історіописання тогочасної німецької історіографії – систематичні («методичні») збірники історичного матеріалу для потреб викладання. Збірники були витвором німецьких професорів, переважно з Геттінгену. Вони склалися з дбайливо дібраних і перевірених фактів «без будь-яких літературних та інших претензій»¹⁰.

За влучним висловом харківського історика Михайла Петрова, «збірники» представляли собою праці, переважно написані «педантичною, варварською мовою. У ретельно розпланованих параграфах, як на полицях архівної шафи, розміщено історичний матеріал в нескінчених, старанних ексцерптах (виписках.– Авт.) з точними цитатами. Сам історик не брав ніякої внутрішньої участі у зібраних з такою сумлінністю фактах. Холодним та безпристрасним сторожем стояв він біля своєї комори, переймався тільки тим, щоб якнайбільше нагромадити цих багатств, зберегти те, що накопичено працею інших і все розподілити у відповідному порядку, щоб легко було віднайти тому, кому що знадобиться, богослову, філологу, або юристу»¹¹.

Таким чином, тодішні німецькі історичні студії розгорталися під гаслом упорядкування і систематизації джерел, що стало важливою передумовою методичних метаморфоз початку XIX ст.

Кардинальні зрушення в опрацюванні джерел трапилися з впровадженням критичного або історико-філологічного методу. Його фундаторами вважаються німецькі вчені Б.Нібур та А.Геєрен¹².

Бартольда Георга Нібура (1776–1831) навряд чи можна вважати вповні академічним ученим. Він змалечку одержав блискучу філологічну підготовку в межах домашньої освіти завдя-

ки зусиллям батька, відомого датського мандрівника Карстена Нібура, який вбачав у ньому свого наступника та пророкував кар'єру службовця торгівельної компанії або державного чиновника. Здавалося, що природна обдарованість юнака, зокрема неабиякий талант до вивчення класичних і сучасних мов стануть міцною запорукою його фахових успіхів.

Утім, батькові сподівання справдилися тільки частково. Бартольд Нібур являв собою досить поширений на ті часи тип німецького урядовця-вченого, який спершу поєднував державну службу з приватними академічними зацікавленнями, і тільки згодом зосередився виключно на наукових студіях. Щоправда, така служба давала значні можливості ознайомитися з кухнею тодішньої європейської дипломатії, політики, військових і фінансових справ, що добре прислужилося майбутньому історикові в його фаховій діяльності. Адже службова кар'єра Нібура припала на добу Наполеонівських війн, що спричинили значні потрясіння Старого Світу на початку XIX ст.

Він був спершу приватним секретарем данського міністра фінансів, а пізніше перебував на прусській державній службі, яка прищепила йому тверезий практицизм урядовця. Відтак, учений дивився на історичну минувшину із захопленням і пристрасстю, але без надмірної ідеалізації постатей та подій. Очевидно, що ця риса Нібура як дослідника мала суттєве значення для його наукових студій, особливо щодо вироблення методичних засад критики історичного матеріалу.

Зауважимо, що Нібур у дуже ранньому віці виявив тонке та гідне подиву розуміння особливостей праці історика. Зокрема, в листі до своєї подруги Доротеї Ганслер від 6 вересня 1797 р. двадцятиоднорічний юнак відзначав: «Доля вченого, який працює по книгам, важка. Шлях його лежить на краю безодні педантизму... Історія становить вищу цікавість. Але її неосяжний обсяг, складність утримати в пам'яті все необхідне, ще більша трудність віднайти тверду та вірну точку зору, тяжка необхідність збирати з усвідомленням неповноти результату важливі уривки з незчисленних книг та читати всяку пухляк, до того

коли вся ця маса не стане здатною до прийняття витонченої форми – на це потрібні роки!»¹³.

Пріоритетну увагу Бартольд Нібур звертав на ретельну критику джерел, намагаючись установити їхнє походження, авторство, умови написання, і врешті-решт прагнув визначити першоджерело. З цієї критичної перспективи оцінювався ступінь вірогідності джерела та репрезентованих у ньому відомостей.

В інструментальному плані німецький вчений широко застосував філологічний аналіз тексту історичного джерела. «В особі Нібура філологія вперше рішуче зустрілася, обличчям до обличчя, з історією, знайшла в її інтересах свої власні зацікавлення та подала руку на тісний та розумний союз з нею», – слушно зауважив російський історик Петро Кудрявцев¹⁴.

Але встановлення достовірності джерела складало тільки першу частину історичної критики. Натомість поставало інше, ще більш складне завдання – відновити зв'язок між фрагментами «критично очищеного матеріалу»¹⁵. Саме тут стала в нагоді виняткова творча уява та багата фантазія Нібура-дослідника, що сполучалася з практичними знаннями колишнього урядовця, про які згадує чимало вчених¹⁶. Ці риси дослідника виявилася в його схильності до застосування історичних аналогій в інтерпретації фактографічного матеріалу з обсягу давньоримської історії, що можна розглядати як початки порівняльно-історичного методу.

Варто підкреслити, що Нібур гостро критикував домінування фактографічного підходу в наукових студіях, оскільки останній перешкоджав ученому подати цілісну реконструкцію історичних подій. «Дехто, може, визнає за потрібне тільки збирати понівечені уривки старих відомостей, не пробуючи розгадати їхню загадку, опертися потягові, напруживши очі, відгадати форму цілого, до якого вони належали. – зазначає німецький історик. – Та таке неживе зіставлення матеріалів зовсім безкорисне; а все-таки тільки той, що цілком заспокоїться на цьому, мав би право ганити спробу знайти думку і зв'язок там, де вони

безперечно колись були і де їх, може, по окремих слідах можна знайти, хоч би наслідки домагання й здавалися сумнівними; ніхто інший не може жадати, щоб границі, які він сам собі кладе або визнає за важливі, було обов'язкові геть для всіх»¹⁷. Натомість, він обстоював чуттєве проникнення (прозирання) у світ історії, що допомагає вченому досягнути його цілісність. Такий підхід апріорно передбачав суб'єктивізацію історичної дійсності в залежності від рецепції історика.

На відміну від інших дослідників Бартольд Нібура здійснив широку та оригінальну спробу з'ясувати, як виник не тільки той або інший пам'ятник чи документ, а вся давньоримська історична традиція взагалі. Він прагнув докладно встановити її формування, зокрема намагався простежити на основі яких елементів усного переказу та літописних чи інших письмових пам'яток вона утворилася. Так до Нібура не працював практично ніхто з тодішніх науковців. Таким чином, «Римська історія» Б.Нібура (1811) стала етапною працею у вивченні класичної давнини.

Пізніше ряд висновків і припущень німецького вченого стосовно історії Давнього Риму були переглянуті, а то й повністю відкинуті істориками, в т.ч. його теза про виникнення давньоримської історичної традиції з епосу. «Якщо Нібура так і не вдалося дійти в даному випадку до кінцевого результату, то він все-таки показав, як варто опрацьовувати джерела і якою мірою вони заслуговують довіри», – відзначав Володимир Іконников¹⁸.

Девіз Нібура – «критика та прозирання (проникнення в суть чого-небудь, осягнення його розумом. – Авт.)»¹⁹ відображав дві сторони його історико-філологічного методу: власне критичний аналіз джерела та проникнення на основі останнього до суті досліджуваного предмету.

Значний доробок у розробці критичного методу належить й іншому німецькому історику Арнольду-Герману Людвігу Геререну (1760–1842), який вивчав історію торгівельних відносин, у т.ч. вплив останніх на цивілізацію стародавніх народів²⁰.

Головну увагу він зосереджував на з'ясуванні достовірності джерел, зокрема на критичному аналізі пізніших компіляцій першоджерел²¹.

Отже, Б.Нібур та А.Геерен сформували основні засади критичного методу, який став однією з неодмінних вимог продукування науково-історичних знань в академічній історіографії. Впродовж ХІХ ст. він був провідним методичним дороговказом для більшості європейських істориків.

Новий імпульс у поширенні критичного методу, пов'язують з роботами знаменитого німецького історика Леопольда фон Ранке (1795 –1886), зокрема з його відомою джерелознавчою працею «До критики новітніх істориків» (1824), що була додатком до першої великої роботи цього вченого «Історія германських та романських народів». З її появою розпочався новий період у розвитку історико-філологічного методу²².

Студії Ранке поклали початок застосуванню зазначеного методу не тільки в царині класичної давнини та середньовіччя, а і в історії нового часу. Відтепер знаменитий нібурівський вислів – «критика та прозирання» співіснував з не менш відомою ранківською формулою «виклад факту, хоч і який він був умовний і негарний, безперечно, найвищий закон»²³.

Джерельні пріоритети Ранке доволі добре репрезентовані в його працях. Він традиційно відводив більшу увагу встановленню першоджерела та його авторства, аніж критичному аналізу власне самого джерела. Ранке тримався думки, що очевидці подій є для історика найкращими свідками. Вчений вважав, що епістолярні матеріали мають більш високий ступінь вірогідності, порівняно з хроніками. На його думку, свідчення документів говорять самі за себе і т.п. Відтак, він проголошував необхідність об'єктивного, критичного вивчення джерел та фактів, щоб писати історію такою, якою вона в дійсності була. Ця теза Ранке сприймалася багатьма його послідовниками як необхідність звернення до оригінальних джерел, достовірність яких перевірялася ретельною та суворою критикою.

Дехто з дослідників навіть стверджує, що зовнішня критика в науковій творчості цього вченого домінувала над внутрішньою²⁴. «Відомо, що як дослідник Ранке посідає зовсім своєрідну позицію. Мало сказати, що він використовував архіви, рукописні акти й документи більш ніж хтось із наших істориків; він полюбляє брати відомості, переважно, навіть виключно з них. Дипломатичні папери та реляції, донесення послів, офіційні акти та постанови – ось його головні, інколи єдині джерела. Тільки з них можливо, на думку Ранке, отримати обґрунтовані та надійні знання, зрозуміти вірну, первісну сутність подій, їхні основні причини. На інші, вже видані неофіційні джерела, навіть на повідомлення істориків, котрі були сучасниками описуваних ним подій, він майже не звертає увагу, тому що, він вважає їх вже давно відомими, або ж із ученого аристократизму, охоче надаючи іншим дослідникам менш високого рангу, розробляти ці джерела другорядного значення», – підкреслював сучасник Ранке, німецький історик Карл Фрідріх Кеппен²⁵.

На його думку, в концентрованому вигляді погляди Ранке можна схарактеризувати як «дипломатичний прагматизм»²⁶. Зауважимо, що вищезгаданий Кеппен належав до лівогегельянців, які досить гостро критикували консервативні погляди Ранке. Втім, його спостереження стосовно особливостей наукової творчості Леопольда фон Ранке є доволі точними, про що свідчать відгуки інших істориків²⁷.

Ранке був також неабияким майстром історичного портрету, в якому простежував не тільки дрібні деталі та риси певної постаті, а й виявляв тонкі психологічні нюанси. Ці особливості Ранке як історика спостерігаємо, як в його наукових студіях, так і в публічних викладах і семінарах, про що свідчить чимало сучасників німецького історика. Причому на своїх лекційних викладах він навіть виявляв певні риси акторської майстерності, зокрема при зображенні тих чи інших історичних особистостей. «Гримасував Ранке дійсно старанно, і особливо кумедними виходили його бесіди, то тихі, то гуч-

ні, з історичними особами, про діяння яких він розповідав», – згадував київський правник та історик Олександр Романович-Славатинський, який відвідував лекції славетного німецького історика²⁸.

Однак, Ранке не тільки надавав великого значення встановленню фактів, а й підкреслював необхідність відтворити загальну, об'єктивну картину історичної минувшин, сповнену неповторних та унікальних подій. «...треба, щоб в історика очі були розкриті на загальне. Він не буде вигадувати наперед, як філософ, а під час дізнання подробиць йому виявиться, який був розвиток світу загалом. Та цей розвиток стосується не загальних понять, що панували за тієї або іншої доби, а цілком іншого. Нема на світі жодного народу, що не стикався б із іншими. Таке ставлення його, що залежить від властивої йому природи, буде в нього до всесвітньої історії, і треба його підкреслити в загальній історії», – відзначав німецький дослідник²⁹.

Студії Ранке справили неабиякий вплив на історичну науку, хоча вони по-різному сприймалися тодішніми вченими та громадськістю. «Твори Ранке, на які наука дивиться з величезною повагою, в німецькій публіки не мають великої популярності. – зазначав сучасник німецького вченого Михайло Петров. – Їхня холодна спостережливність, помітне поклоніння факту і, за принципом, консервативні переконання, разом з уривчастістю викладу, який передбачає у читача великі підготовчі відомості про досліджувану добу, викликають до них мало симпатії³⁰. Втім, ряд російських та українських дослідників у ХІХ ст. сприймали праці Ранке як класичні взірці, своєрідні орієнтири для наслідування методичних підходів.

Під впливом Нібура на теренах російської історіографії в 20–40-х рр. ХІХ ст. постала скептична школа істориків, творцем якої вважають Михайла Каченовського. Студії скептиків з'явилися на хвилі критики старих авторитетів, зокрема праць Миколи Карамзіна. Подібно до Нібура, який розглядав найдавніший період давньоримської історії як витвір легенд, тезу про легендарність давньоруської історії висунув й Каченовський³¹.

Вочевидь такий підхід російського вченого спирався на відому думку Нібура про те, що кожний народ має легендарний період історії. На думку Каченовського, давньоруська історія була добою дикунства, оскільки тогочасне суспільство не знало грошового обігу, законів, міських громад до XIII–XIV ст. і т.п. Водночас він намагався довести, що джерела, в яких подаються свідчення про означені історичні явища були підроблені в XIII–XV ст.

Вплив Нібура спостерігаємо і в науковій творчості редактора славетного «Московского телеграфа» Миколи Полевого. Останній навіть присвятив цьому німецькому вченому свою найголовнішу шеститомну працю «Историю Русского народа» (СПб., 1829–1833). Зокрема, на титульному аркуші першого тому Полевой чітко та лаконічно сформулював своє ставлення до тодішнього наукового авторитету: «Пану Нібуру, першому історичу нашого століття»³².

Відзначимо, що в «Московском телеграфе» був опублікований переклад рецензії Шлегеля на «Римську історію» Нібура, в якій перекладач та публікатор цієї замітки висловив надію, що ознайомлення з вказаною працею позбавить російських авторів низки легенд та хибних уявлень з історії класичної давнини³³.

Під впливом ідей скептичної школи перебував й молодий Осип Бодяньський. Зокрема, дехто з учених стверджує, що його кандидатська робота «Про погляди стосовно походження Русі» (1835) була написана під впливом «скептиків»³⁴. Слід особливо відзначити, що наукова діяльність Бодяньського спричинилася до публікації ряду пам'яток з української історіографії, історії та літератури, що суттєво розширило тогочасну джерельну базу історії України³⁵.

Наукові підходи Каченовського, Полевого та інших «скептиків» часом були надто абсолютизованими та безапеляційними. Проте, вони продукували численні новації. Взагалі «скептики» розглядали історію Росії як частину всесвітньої історії, зокрема широко застосовували історичні аналогії, порівнювали історію

різних народів тощо. Та найголовнішу заслугу скептичної школи вбачають у поширенні критичного ставлення до джерела серед тогочасних російських та українських учених.

Під впливом студій фундаторів критичного методу перебували й інші історики, зокрема професор Харківського, а пізніше Київського університету Володимир Цих. Останній не тільки широко спирався на студії Б.Нібура та А.Геерена, а й обстоював їхні погляди стосовно опрацювання джерельної бази історичних досліджень³⁶. Зокрема, вплив А.Геерена на В.Циха був дуже помітним.

Микола Костомаров, який слухав лекції Володимира Циха з загальної (всесвітньої) історії в Харківському університеті, відзначав, що він «читав давню історію по Геерену і не додав до неї майже нічого свого»³⁷. Втім, це спостереження Костомарова дещо уточнює В.Бузескул, який відзначає, що В.Цих широко знайомив студентів з працями Йоганна Гердера, Бартольда Нібура, Огюста Т'єррі та інших дослідників³⁸.

З українських істориків першої половини ХІХ ст., які широко застосовували історико-філологічний метод до опрацювання джерел з національної історії, пальма першості безперечно належить Михайлу Максимовичу. «Максимович є першорядним інтерпретатором джерел. – відзначає Іван Крип'якевич. – Взяти яку-небудь його статтю, всюди стрічається незвичайно гострий, вишкочений погляд філолога, що не пропускає ні одного слова, ні одної букви, все бере під розвагу, і з дрібних, на перший погляд незначних слів і натяків, добуває для науки зовсім нові факти»³⁹.

У межах романтичної парадигми української історіографії першої половини ХІХ ст. Максимович репрезентував критично-аналітичний стиль науково-історичного мислення, що тою чи іншою мірою визнається багатьма сучасними дослідниками⁴⁰. Варто підкреслити, що методичний інструментарій цього українського вченого в цілому був досить близьким до історико-філологічного методу, який застосовувався в працях його німецьких колег. Не випадково І.Крип'якевич убачав значення

Максимовича в тому, що він «розбуджував потребу основного думання і критичного розсліду»⁴¹.

Взагалі на наукову творчість Максимовича помітний вплив справили німецькі романтики, в т.ч. їхні інтенції на вивчення «національного (народного) духу». «Професор, викладач «истории русской словесности» за тих часів, коли поставлено в основу науки та навчання «самодержавие, православие и народность» Максимович згідно з вимогами служби мусив звернути особливу увагу на вивчення «народного духу», піддержувати якого в цій країні треба було, щоб мати успіх в боротьбі з колонізацією», – зазначав Олександр Грушевський⁴².

Помітний вплив на російську історіографію справили й історичні праці Леопольда фон Ранке та діяльність його історичного семінару. Серед учасників останнього були російські вчені М.Касторський (1836), ад'юнкт Германн (1837), Т.Грановський (1837), М.Стасюлевич (1857), Г.Штедeman (1864), В.Бистром (1865) та ін.⁴³ Студії німецького історика, його життєвий та творчий шлях цікавили багатьох російських і українських дослідників⁴⁴. Узагалі ім'я Ранке асоціювалося, передусім, з вимогами інституту критики джерел та об'єктивного написання історії.

Зауважимо, що в некролозі на смерть Ранке відомий російський вчений Владислав Бузескул констатував неабиякі заслуги цього історика перед наукою, зокрема саме щодо впровадження історико-філологічного методу в історіографію XIX ст.⁴⁵

Поширення критичного методу в науковій практиці істориків не було ізольованим процесом. Упродовж першої половини XIX ст. значних успіхів досягнула польова, камеральна та едиційна археографія. Водночас виникла проблема ефективного використання архівів, насамперед, середньовічних, для обслуговування поточних потреб громадянства (успадкування, майнові конфлікти, підтвердження станових прав тощо). Особливо гостро ця проблема повстала у Франції, де старі установи та інституції припинили існування після революційних подій кінця XVIII ст. та Наполеонівських війн.

Нові суспільні та наукові потреби призвели не тільки до корінного реформування архівної системи, що існувала тоді в західноєвропейських країнах, а й до запровадження новацій у дослідницькій практиці. У 1821 р. у Парижі створили знамениту Школу хартій (хартія від лат. *carta, charta* – папір, грамота), яка готувала архівістів, бібліотекарів та дослідників для роботи з середньовічними документами. У широку дослідницьку практику ввійшло чимало історичних дисциплін, які досі перебували у сфері зацікавлення відносно невеликого кола науковців – дипломатика, палеографія та ряд ін.

Подібні до французької Школи хартій інституції виникли і в інших країнах: Інститут австрійських історичних досліджень (Відень), Школа дипломатики (Мадрид), Школа дипломатики та палеографії (Флоренція) та ін. Взагалі поступ у царині джерелознавства та археографії розгортався в атмосфері підвищеної зацікавленості громадськості Старого Світу історичними документами, що пояснювалося переходом від Європи-станів до Європи-націй.

На теренах Російської імперії, в т.ч. на землях підросійської України, науково-інституціональний процес помітно припізнівся. Втім, протягом 30–50-х рр. ХІХ ст. важливі зрушення відбуваються і в цій сфері. Розпочалося серійне видання історичних документів, формувалася інституціональна структура археографії (архівні установи, археографічні комісії та ін.), вироблялися основні засади та принципи збереження, публікації і використання джерел тощо. Відтак, історико-філологічний метод тою чи іншою мірою застосовували в своїй практичній діяльності чимало дослідників.

Проте, навіть у середині ХІХ ст. проблема опрацювання фактографічної основи російської історії була досить гострою і непокоїла багатьох дослідників. «Наша історична наука багата теоріями, поглядами та дуже бідна критичними дослідженнями. Ми надто рано знехтували так звану фактичною історією та рано розпочали писати прагматичні та філософські історії», – відзначав історик Іван Лашнюков у своєму звіті про закордон-

не відрядження 1861–1862 рр.⁴⁶ Аналогічної думки трималося й ряд інших істориків, які досить скептично ставилися до історіософських та філософських праць своїх колег.

Таким чином, історико-філологічний метод виник унаслідок низки важливих соціокультурних та інтелектуальних зрушень в європейському суспільстві та історичній думці кінця XVIII – початку XIX ст. Він інтегрував вимоги наукового універсалізму з індивідуалізацією дослідницької проблематики стосовно емпіричної основи історичних студій в контексті романтичних систем світобачення. В імперському інтелектуальному просторі Росії, в межах якого відбувалося зародження та формування української академічної історіографії, поширення історико-філологічного методу розгорталось сповільненими темпами, що зумовлювалося соціокультурним середовищем функціонування історичної науки. Проте, як і в європейських країнах, на теренах підросійської України історико-філологічний метод став важливим чинником для продукування науково-історичних знань та своєрідним стандартом для опрацювання джерел.

---

1. Зашкільняк Л. О. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 110–111.

2. Кроче Б. Теория и история историографии / Пер. с итал. И.М.Заславской. – М., 1998. – С.166.

3. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 ч. – Л., 1929. – Ч.1. – С.49–50.

4. Шеллінг Ф. Про суть німецької науки // Мислителі німецького романтизму / Упоряд. Л.Рудницький, О.Фешовець. – Ів.-Франківськ, 2003. – С. 354–355.

5. Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997. – С. 21.

6. Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия / Пер. М.И.Левиной; прим. М.А.Ходанович // Виндельбанд В. Избранное. Дух и история / Пер. с нем. – М., 1995. – С.313.

7. Средний-Камашев И. Взгляд на Историю, как на науку // Вестник Европы. – 1827. – № 4. – С.257.

8. Вебер Б.Г. Историографические проблемы. – М., 1974. – С. 1–2.
9. Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков, 1861. – С.10.
10. Ланглюа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Пер. с фр. А.Серебряковой. – СПб., 1899. – С.237.
11. Петров М. Указ. соч. – С. 9–10.
12. Стельмах С.П. Вказ. праця. – С. 19.
13. Цитується за працею: Грановский Т.Н. Бартольд Георг Нибур // Грановский Т.Н. Сочинения / 4-е изд. – М., 1900. – С.308–309.
14. Кудрявцев П.Н. О достоверности истории // Кудрявцев П.Н. Лекции. Сочинения. Избранное / Сост. С.А.Асиновская; статьи Т.Д.Сергеевой, С.А.Асиновской; прим. Т.Д.Сергеевой; отв. ред. В.А.Дунаевский. – М., 1991. – С.159.
15. Петров М. Указ. соч. – С. 59.
16. Грановский Т.Н. Указ. соч. – С.303; Вебер Б.Г. Указ. соч. – С.66–67, 69.
17. Нібур Б.Г. Римська історія // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г.Рохкіна. – [Харків], 1929. – С. 48.
18. Иконников В. Скептическая школа в русской историографии и ее противники: I. М.Т.Каченовский и его последователи // Университетские известия. – К., 1871. – № 9. – С.27.
19. Нібур Б.Г. Дрібні історичні й філософські статті: Вступ до лекцій з римської історії (1811) // Класики історичної науки. – С. 48–49.
20. Геерен А.Г. Л. Думки про політику, зносини й торгівлю найвидатніших народів старого світу: Передмова (1815) // Класики історичної науки. – С. 40–46.
21. Бузескул В.П. Из истории критического метода. Геерен // Известия АН СССР. – 1927. – № 3/4. – С.307–314; Стельмах С.П. Вказ. праця. – С. 19.
22. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России... – Ч.1. – С.52–53; Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.223.

-
23. Ранке Л. Історія романських і германських народів з 1494 по 1535 р.: Передмова до першого видання // Класики історичної науки. – С. 69.
24. Вебер Б.Г. Указ. соч. – С. 88.
25. Кеппен К.Ф. Берлинские историки / Пер. с нем. Д.Зандберг // Историк-марксист. – 1940. – № 8. – С.77.
26. Там же. – С. 78.
27. Петров М. Указ. соч. – С. 76.
28. Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг.: Воспоминания и заметки // Вестник Европы. – 1903. – № 3. – С.197.
29. Ранке Л. Про різницю між філософією та історією // Класики історичної науки. – С. 72.
30. Петров М. Указ. соч. – С. 79–80.
31. Вернадский Г.В. Русская историография / Сост. В.Н.Козляков. – М., 1998. – С.80.
32. Иконников В. Скептическая школа в русской историографии и ее противники: П. Н.А.Полевой // Университетские известия. – К., 1871. – № 10. – С. 29.
33. Римская История, соч. Нибура – она же второго издания – Шлегелев Разбор Нибуровой Римской Истории – Древняя История Римского государства, соч. Вахсмута (окончание) // Московский телеграф. – 1829. – Ч.27., № 9. – С.118.
34. Алексашкина Л.Н. Бодянский Осип Максимович // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. – М., 1979. – С.78.
35. Тодийчук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – С.40–50.
36. Стельмах С.П. Вказ. праця. – С.24–25; Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С. 270–271.
37. Костомаров Н.И. Автобиография // Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю.А.Пинчук. – К., 1992. – С. 93.
38. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России... – Ч.1. – С. 45–46.

39. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів, 1923. – С. 19 (35). Праця І.Крип'якевича має заплутану нумерацію сторінок: суцільну від с. 1 до с. 25, але від розділу «IV. Дм. Бантиш-Каменський і Микола Маркевич» проставлено пагінацію від 1 до 16, а далі замість с. 17, вказана с. 42. Така нумерація продовжується до останньої сторінки включно. Тут і далі при посиланнях на цю студію подаємо подвійну нумерацію: наявну і послідовну (у дужках), яка мала б бути у разі нормальної пагінації сторінок. Див. докладний огляд цієї студії І. Крип'якевича: Ковальський М.П. Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини XIX ст. // На службі Клію: Зб. наук. пр. на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол. ред. М.Брайчевський, І.Гирич, О.Домбровський. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 303–336; його ж. Лекційний курс Івана Крип'якевича з української історіографії (Спроба попереднього аналізу) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я.Ісаєвич; упоряд. Ф.Стеблій. – Львів, 2001. – [Вип. 8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 842–862.

40. Козак С. Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1984. – Vol. 9, No.1. – P.3–32; Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича. – К., 1997. – 198 с; Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – К., 1999. – 387 с; Біленький С.Г. Роль М.О.Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834–1845 роки): Автореф. дис. ... к.і.н.: 09.00.12 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 21 с; Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Чернівецьк. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с; Короткий В. «Старий українець» Михайло Максимович // Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори. - К., 2003. – С.9–25.

41. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – С. 14 (39).

42. Грушевський О. З кийівської історіографії 1840-х рр. – Інститут рукопису НБУВ. – Ф.10. – Спр. 17182. – Арк. 5.
43. Стасюлевич М. Пятидесятилетний юбилей доктора Леопольда Ранке // Вестник Европы. – 1866. – Т.4. – С.29.
44. Див.: Щепкин Е.Н. Автобиография Л.Ранке // Русская мысль. – 1894. – № 1. – С.60–75; №2. – С.41–72.
45. Бузескул В. Леопольд Ранке (некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1886. – № 7. – С. 50–61.
46. Цит за працею: Вороной Ф. Предисловие // Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом. – К., 1870. – С.Х.

Oleksii Yas

**CRITICAL METHOD AND ITS ROLE IN FORMATION
OF ACADEMIC HISTORIOGRAPHY**

The author shows the role of the historical-philological (critical) method in forming and progressing the academic historiography of the XIX century, considers the contribution of B.Niebuhr, L. von Ranke and other scholars into expanding the institute of historical criticism, determines the influence of their scientific studies on the Russian and Ukrainian historical science.